

Олена Вітринська (Полтава)

ЮДЕЙСЬКІ ЗАКЛАДИ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ БОРОТЬБИ З РЕЛІГІЄЮ В 1920–30-х РОКАХ В УКРАЇНІ

Більше 70 років пройшло з того часу, як в Україні було ліквідовано релігійну освіту. Це стало однією з причин деформації духовних ідеалів і деморалізації суспільства. Тому зараз на порядку денному стоїть питання про відродження духовної освіти. У багатьох школах запроваджується нова дисципліна «Християнська етика». Організуються релігійні середні і вищі навчальні заклади. Паралельно відбуваються процеси українізації і відродження мов, традицій та культур національних меншин, започатковані після розпаду Радянського Союзу. У контексті цих змін почалося формування духовних закладів освіти для представників єврейської національності, які не могли функціонувати під час панування комуністичного режиму. Отже, актуальним стає дослідження початкового етапу існування радянської держави, коли під гаслом боротьби із релігією проводилось закриття юдейських навчальних установ.

До цієї проблеми неодноразово звертались як вітчизняні, так і закордонні дослідники. Найбільш докладно процес ліквідації духовної освіти відображений у загальних працях з історії єврейства, де він розглядається у контексті боротьби з релігією, зокрема в роботах Ф.Канделя «Очерки времен и событий»¹, В.Енгеля «Курс лекций по истории евреев в России»², Е.Школьниковою «Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы»³, О.Наймана «История евреев Украины»⁴, в «The encyclopaedia of Judaism»⁵, «Нарисах з історії та культури євреїв України»⁶ та ін. Про сумну долю юдейської освіти побіжно згадують дослідники єврейських радянських навчальних закладів О.Гриневич⁷ та Б.Хандос⁸. У цих та інших працях започатковано розв'язання поставленої нами проблеми. Водночас, аналіз робіт з проблем юдаїки засвідчує необхідність розширення кола джерел, доповнення відомих даних, уточнення, конкретизації, систематизації та узагальнення питань, пов'язаних із долею юдейських закладів освіти під час реалізації більшовицької антирелігійної політики.

Метою нашої статті є здійснення комплексного історичного, релігієзнавчого та правового аналізу становища юдейської освіти у міжвоєнний період та виявлення особливостей державної політики щодо неї. У зв'язку з цим постають завдання з'ясувати причини закриття юдейських навчальних закладів; вивчити законодавчу базу проведення заходів щодо ліквідації духовної освіти; дослідити механізми, шляхи, проблеми і результати впровадження її в життя; проаналізувати ставлення і реакцію населення та духовенства на дії влади.

Після повалення самодержавства, а особливо після приходу до влади більшовиків почалися гоніння на релігію. Причин цього декілька. Наведемо основні. По-перше, церква підтримувала царизм. Взагалі, монотеїзм часто отожднюють із монархією. Один всесильний господар на небі і, за аналогією,

один – на землі. Більшовики відстоювали зовсім іншу форму влади, були ворогами царизму та експлуаторського режиму влади. По-друге, більшовицька, а пізніше комуністична, ідеологія була своєрідним світоглядом, який давав свої цінності, свої заповіді. Основні позиції комунізму, соціалізму суперечили постулатам релігії будь-якої конфесії. Тому із захопленням влади більшовиками почалась боротьба з релігією, яка мала ознаменуватися утвердженням у свідомості мас нового комуністичного мислення.

Становлення радянської влади в Україні відбувалося в постійній боротьбі з усіма видами релігій і юдаїзмом, зокрема. Одним із перших її об'єктів більшовики обрали релігійні заклади освіти. Партійні та державні функціонери добре розуміли, що переконати дорослих і старих людей у помилковості їх поглядів, життєвої позиції складно. Набагато більше впливу піддавалась молодь, у якої ще не сформувався чіткий світогляд. До того ж молодь мала жити в майбутньому, розбудовувати країну, і відігравати вирішальну роль завтра. Із психологічної точки зору молоді люди амбіційніші. Вони, зазвичай, впевнені, що розумніші за батьків і у них буде все по-іншому, краще. Тому саме серед юнацтва було легше поширити комуністичні ідеї стосовно світлого майбутнього і шляхів його досягнення. При цьому у контексті боротьби з релігією для більшовиків було дуже важливо, щоб ворожий табір не поповнювався новими молодими прихильниками і боротьба не продовжувалась вічно.

Традиційними чоловічими закладами освіти єврейського народу протягом багатьох століть були хедери та єшиви. Дівчата здобували освіту (уміння читати і управляти домашнім господарством) вдома⁹. У хедерах здобували початкову релігійну освіту. Навчання вели вчителі – меламенти. Вищими релігійними навчальними закладами, призначеними для вивчення, головним чином, Талмуду були єшиви. Близько 2-х тисяч років вони залишалися головним центром, де зберігалася і розвивалася традиційна єврейська культура. З єшив виходили духовні вожді єврейського народу. Очолював цей навчальний заклад і проводив заняття рабин. Навчання також проводилось у «Талмуд-Торах» – безоплатних освітніх закладах для хлопчиків-сиріт.

У політиці радянської держави відносно освіти євреїв можна виділити такі етапи:

1) закриття легальних хедерів та єшив, приватних училищ, «Талмуд-Тор» (початок 1920-х рр.);

2) відкриття і популяризація єврейських радянських (світських) навчальних закладів (початок 1920-х – 1934 рр.);

3) закриття останніх, уніфікація освіти в СРСР (1934 – 1938 рр.).

На противагу хедерам, приватним училищам, «Талмуд-Торам» та єшивам створювались радянські єврейські школи, технічні і ремісничі училища, дитячі будинки і вищі навчальні заклади із викладанням рідною мовою. Засновані на засадах рівності, безоплатні – вони могли задовольнити амбіції молоді, бо втілювали в життя нове радянське мислення. До того ж створення подібних

установ відповідало цілям радянської влади: підвищенню рівня освіченості громадян і політиці коренізації, метою котрої було здобуття прихильності простого народу до влади. На думку В.Орлянського, основне призначення усіх культурно-просвітніх закладів полягало у поширенні ідей правлячої партії, у залученні працюючих єврейських мас до соціалістичного будівництва¹⁰. Завдяки діяльності радянських єврейських шкіл можна було виховати єврея з новим комуністичним мисленням, який би втілював ідеї партії в життя. Коли Сталін вирішив згорнути коренізацію, почалась уніфікація освіти і ліквідація єврейських радянських навчальних закладів.

Завдання знищення релігійної освіти починає законодавчо закріплюватись з приходом більшовиків до влади. Законодавча база розроблялась в центрі радянської влади в РСФРР. Переважна більшість документів копіювалась і затверджувалась українським керівництвом. 11 (24) грудня 1917 р. РНК РСФРР видає постанову про передачу справи виховання й освіти з духовного відомства у підпорядкування Наркомату освіти. Основним нормативно-правовим актом у справі боротьби з релігією, і релігійною освітою зокрема, став Декрет Ради народних комісарів РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», опублікований 23 січня 1918 р. Майже повністю повторював його український декрет про відокремлення, виданий Тимчасовим робітничо-селянським урядом України від 18 січня 1919 р. (невелику розбіжність [відсутність норми, за якою церковні й релігійні громади позбавлялись прав юридичних осіб] було усунено РНК України 3 серпня 1920 р.¹¹). Правовідносини у сфері освіти регулювала стаття 9 обох декретів, у якій говорилось, що школа відокремлюється від церкви, тому статтею 10 в усіх державних, громадських і приватних закладах, де вивчаються загальноосвітні предмети, заборонялось викладати Закон Божий та інші релігійні вчення.

Для роз'яснення, уточнення і формування механізму впровадження в життя даного документу протягом 1920–1930-х рр. було видано ряд декретів, циркулярів та інструкцій. Так, наприклад, одним із основних документів була «Інструкція НКЮ УСРР щодо застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 10 листопада 1920 р. Вона була аналогом інструкції НКЮ РСФРР «О порядке проведения в жизнь декрета “Об отделении церкви от государства и школы от церкви”»¹². У відповідності до інструкції заборонялось викладати будь-які релігійні віровчення у державних, громадських і приватних закладах (за винятком спеціальних «богословських»). Усі духовні навчальні заклади переходили як народне надбання в розпорядження Наркомату освіти. Заборонялася благодійницька і просвітницька діяльність релігійних громад. Порядок переходу усіх закладів освіти з духовного відомства до Наркомату освіти і перетворення на школи загальноосвітнього характеру регламентувався декретом РНК України «Про перехід учбових закладів з інших відомств у відання Народного Комісаріату Освіти» від 25 січня 1919 р. Цими

документами на законодавчому рівні була знищена сама можливість існування системи юдейської освіти і, особливо, підготовки єврейського духовенства.

Інструкції Наркомату внутрішніх справ, Наркомату освіти, постанови губернських виконкомів одногосно говорили про заборону колективно викладати будь-які релігійні віровчення особам до 18 років у державних і приватних закладах. Лише батьки мали право індивідуально навчати своїх дітей. Для підготовки духовенства всіх культів дозволялося приватним особам, але не релігійним громадам, відкривати богословські курси для осіб, старших 18 років. При цьому програма цих курсів повинна була складатись лише із спеціальних богословських предметів. Освіта населення і виховання дітей знаходились повністю і виключно в руках органів Наркомату Освіти¹³. Нагляд за виконанням цих норм покладался на судово-слідчі органи, міліцію, відділи управління виконкомів і ліквідаційні комісії по відділенню церкви від держави¹⁴.

Одним із шляхів боротьби з релігійною освітою стало обмеження громадянських прав служителів і викладачів релігії. Конституція СРСР, ухвалена у грудні 1922 р., закріпила позбавлення рабинів і меламедів виборчих прав, права на володіння землею та ін. Обмежувались у правах і їхні діти, яких часто не приймали у комсомол, виключали із гуртків, профспілок та ін.

Впровадження в життя вищезазначених нормативних актів в УСРР почалось з 1921 р., коли відбулося формування системи виконавчих органів¹⁵. У 1920 році не було закрито жодного хедера і єшиви. За наступний рік 2 заклади юдейської освіти припинили своє існування¹⁶. Ліквідацією системи юдейської освіти і формуванням єврейських радянських навчальних закладів займались переважно Головне бюро єврейських секцій при ЦК КП(б)У та підлеглі йому бюро при губернських партійних комітетах. Основними напрямками їх роботи були: поширення комуністичних ідей серед єврейських мас і «культурне відродження» на основі створення пролетарської єврейської культури¹⁷. Інакше кажучи, радянська влада хотіла «радянзувати» євреїв руками їхньої власної еліти¹⁸. Цей орган можна розцінювати як монопольний у вирішенні головних завдань радянської влади у єврейському середовищі. Звичайно, основні напрямки дій і механізм впровадження радянської політики серед євреїв визначали керівні органи комуністичної партії, але безпосереднє спілкування з населенням здійснювали переважно евсекції¹⁹. Саме їм партія і доручила боротьбу з юдаїзмом і єврейським націоналізмом²⁰. Проіснували евсекції до початку 1930-х років.

Ліквідацією юдейської і формуванням радянсько-єврейської освіти опікувались у різні періоди 20–30-х років і такі органи: підвідділ культів адміністративного відділу ВУЦВК, VIII «ліквідаційний» (з 1922 – V) відділ Наркомату юстиції, Наркомат освіти УСРР, Центральне єврейське бюро при Наркоматі освіти. На місцях вони мали розгалужену сітку підзвітних установ. Наприклад, у віданні Центрального єврейського бюро при Наркоматі освіти були єврейські бюро або інспекції при губернських, містечкових та повітових відділах народної освіти. На перших порах їх робота була не ефективна через часті реорганізації²¹; не

повністю з'ясовані повноваження; недостатнє фінансування; укомплектованість некваліфікованими, переведеними з інших відомств, як «непридатні», працівниками²², а часто взагалі їх відсутність.

Розуміння необхідності закриття хедер та ешив починає приходити до більшості місцевих, а навіть і центральних органів влади, з 1922 р. Так, влітку цього року Ліквідаційний відділ Наркомату юстиції, констатуєчи безперешкодне існування хедерів та інших національних єврейських навчальних закладів, в котрих вивчалася Біблія та інші релігійні книги дітьми до 18-літнього віку, просив Наркомат освіти зробити відповідні розпорядження по лінії навчальних закладів про негайне закриття всіх хедерів та інших релігійних закладів освіти на всій території УРСР²³. У червні 1922 р. Ліквідаційний відділ Наркомату юстиції роз'яснював Донецькому губернському відділу юстиції, що хедери потрібно закрити по всій території Донецької губернії²⁴.

У серпні 1922 р. Ліквідаційний відділ Наркомату юстиції видав циркуляр усім губернським відділам юстиції, у якому пропонувалося для припинення систематичних порушень декрету з боку духовних рабинів розробити обов'язкові постанови губернських виконавчих комітетів, узгоджені із завідуючими губернських відділів народної освіти, про закриття хедерів та інших навчальних закладів, у котрих «під добродійним приводом вивчення “національної” мови викладаються релігійні віровчення дітям, які не досягли 18 років». При цьому наголошувалося, що в обов'язковій постанові необхідно згадати про карну відповідальність за викладання релігії неповнолітнім²⁵.

Відповідно ст. 121 Кримінального кодексу УСРР 1922 р. і ст. 3 Кримінального кодексу УРСР 1927 р. викладання малолітнім і неповнолітнім релігійних віровчень у державних і приватних навчальних закладах і, взагалі, викладання релігійних віровчень з порушенням установлених для цього правил каралося примусовими роботами на строк до 1 року. Але під час проведення репресій влада встановлювала зовсім інші покарання. Більш жорстокі санкції застосовувались за організацію і утримання хедерів і ешив. Наприклад, Рабин Гедале-Мойше Гольдмані з м. Новограда-Волинського був засуджений до 7 років сибірських таборів за утримання єврейської релігійної школи²⁶.

Першою частиною ст. 125 Кримінального кодексу УСРР 1922 р. за «примусення виконання обрядів, або до присутності під час здійснення цих обрядів» встановлювалось покарання у вигляді примусових робіт на строк не менше 6 місяців. Другою частиною цієї ж статті за «здійснення означеної дії особою, від котрої той, кого примушують, знаходиться в економічній або іншій залежності» встановлювалось покарання примусовими роботами чи позбавленням волі на строк не менш як один рік. У Кримінальному кодексі РСФРР такої норми не було. Виключили її і з Кримінального кодексу УРСР 1927 р.²⁷. Про цілковиту заборону викладання віровчень говориться і в Кодексі законів про народну освіту, ухваленому Президією ВУЦВК 22 листопада 1922 р.

Не зважаючи на значну кількість нормативно-правових актів про заборону релігійної освіти, на місцях часто виникали питання стосовно впровадження їх в життя. Ліквідаційний відділ Наркомату юстиції та Наркомат освіти надсилали роз'яснення, трактування, висновки з найбільш незрозумілих або суперечливих питань²⁸.

Зокрема, непорозуміння виникали відносно термінів «колективне» навчання релігії та «індивідуальне». У законодавстві не було чітко визначено скільки учнів підходить під поняття колективу. Батьки мали право навчати релігії своїх неповнолітніх дітей, але їх у сім'ї могло бути 2, 3 і більше. Активний прихильник атеїстичного виховання, Є.Лозина-Лозинський, аналізуючи чинне законодавство, прийшов до висновку, що «індивідуально» навчати – значить обережно. І викладати можна не лише своїм, а й чужим дітям. У своїй статті, опублікованій у журналі «Безвірник», він наводив витяг із коментарю до Кримінального кодексу 1928 р. за редакцією С.Канарського: «Особам, що не дійшли 18-тилітнього віку, дозволяється в УСРР викладання релігійного віровчення індивідуально, щоб заняття не мали групового характеру, що наближав би його до шкільного викладання, що до чужих дітей; своїм же батьки, родичі, опікуни мають право викладати релігійні віровчення, хоча б і кілька їх дітей провадили навчання у себе дома групою»²⁹.

Виникали питання і щодо того, скільки ж можна було зібрати у себе вдома неповнолітніх родичів для викладання релігійних постулатів, щоб «заняття не мали групового характеру». При цьому слід пам'ятати, що дітей, племінників, неповнолітніх братів і сестер та ін. могла бути значна кількість.

По-своєму тлумачили члени юдейських общин заборону викладати в «приватних домах». Вони розуміли під цим терміном приватні молитовні дома, а не приватні релігійні школи чи житла. В 1923–1924 рр. представники єврейської релігійної общини м. Києва навіть пропонували внести як доповнення слово «молитовні» до ст. 30 Інструкції Наркомату юстиції від 10 листопада 1920 р. і § 29 ввідної частини Кодексу про освіту. Звісно, їм було відмовлено³⁰.

Взагалі, керівники єврейських общин самі ознайомлювались і аналізували радянське законодавство. Значна частина єврейського населення була освіченою і політично активною. Немало представників цієї національності займали відповідальні посади в державних органах³¹. Тому не дивно, що вони боролись за свої права і відстоювали власні інтереси. Значне протиріччя, на їхню думку, було в тому, що відповідно основних радянських законів гарантувалась свобода совісті, дозволялась як релігійна так і антирелігійна агітація, і в той же час заборонялось викладати релігійні віровчення навіть у приватних домашніх групах. Заяви і скарги із вимогами усунути це непорозуміння і припинити переслідування відповідно ст. 121 Кримінального кодексу УСРР 1922 р. надходили до ВУЦВК, Наркомату внутрішніх справ з Києва, Харкова, Білої Церкви та інших регіонів УРСР³². Звичайно, задоволені вони не були³³. Представники радянської влади лише вносили до чинних інструкцій для того, щоб

більше не виникало подібних непорозумінь. Звісно, усі ці зміни були не в інтересах релігійних общин. Так, у травні 1924 р. відділ по відділенню церкви від держави виступив з наступними пропозиціями до Наркомату освіти: 1) до ст. 2 інструкції про порядок приватних занять з дітьми від 24 березня 1924 р. додати примітку: «Утворення груп для навчання релігії... забороняється», 2) до ст. 8 тієї ж інструкції додати примітку: «Особи, що будуть приватно утворювати групи для навчання дітей релігії, підлягають карній відповідальності по ст. 121 Кримінального кодексу»³⁴.

Для підготовки духовенства на початку 1920-х рр. державою видавались дозволи окремим громадянам відкривати духовні курси для осіб старших 18 років³⁵. Але вони не були поширені серед єврейського населення.

Служителів релігії більшовицьке керівництво усунуло від роботи у закладах системи освіти. Відповідно декрету РНК УСРР від 17 березня 1921 р. «Про порядок призупинення роботи служителів культів» Наркомат освіти і Ліквідаційний відділ Наркомату юстиції видали циркуляри від 18 і 31 липня 1922 р., за якими із закладів народної освіти підлягали звільненню всі особи, що знаходились в матеріальній або службовій залежності від організацій релігійного культу (священники, рабини та ін.)³⁶.

Активні атеїсти прагнули заборони релігійного виховання навіть у сім'ї. Завдяки їхнім зусиллям на першому всеукраїнському з'їзді Спілок Безвірників, що відбувся в травні 1928 р. у Харкові, було ухвалено постанову про «організацію протидії та захисту дітей проти релігійного насильства з боку батьків». Але цього було мало. В ст. 16 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та про акти громадського стану УРСР 1926 р. було сказано, що «батьки зобов'язані піклуватися про особи неповнолітніх дітей і виховувати їх у напрямі, що відповідає цілям держави, державним завданням виховання». Є.Лозина-Лозинський, посилаючись на цю норму, наголошував: «... в завдання такого виховання ніяк не може входити отруєння мізку зміни, що підростає, усяким релігійним ... дурманом» і підсумовував: «... поки не буде проведено в життя загально комуністичне виховання дітей наймолодшого віку, усунути всякий негативний вплив вірян і взагалі відсталих батьків на своїх дітей є фактично річ неможлива»³⁷.

Масове закриття юдейських релігійних закладів освіти починається з 1922 р., коли на українській території за один рік припинили діяльність 19 хедер і шив. Це був найвищий показник по СРСР (у Російській Федерації – 3, у Білорусії – 7). Під час закриття організувались дитячі демонстрації проти хедерів, релігійні диспути, інсценовані політсуди над релігією, клерикалами і хедерами. Такі політсуди у 1922 р. супроводжували закриття усіх 19 закладів юдейської освіти³⁸.

Перший показовий процес над хедером відбувся у Вітебську. Інформацію про цю подію більшовики швидко поширили на території України³⁹. Невдовзі і тут почали проводити подібні заходи. В 1923 р. у Жмеринці відбувся політсуд над хедером, наслідком якого стало рішення про його закриття⁴⁰. У Рогачові в

1922 р. відбувся показовий суд над меламедами, у Конотопі в тому ж році – процес над організаторами юдейських вищих навчальних закладів⁴¹.

Рабинів та меламедів арештовували і засуджували до різних строків ув'язнення. На таких процесах підставні звинувачені, одягнені у традиційний одяг віруючих євреїв, спочатку захищали релігію, а потім показували, що усвідомили свої помилки; говорили, що ніякого Бога нема, а релігія спеціально одурманює народ, щоб виховати з нього рабів. За подібним сценарієм у 1921 р. відбувся публічний суд над релігією в Києві. Наряджений «рабин» повідомляв, що він очолює ешиботи⁴² і хедери, де отруюють єврейську молодь релігійними небувальщинами, свідомо, щоб утримати народні маси в невігластві і покорі буржуазії. На запитання судді про зміст Талмуду, актор відповів: «Сказано – кращого з гоїв [не юдеї. – *Авт.*] убий». Ця фраза викликала в залі хвилю протесту і звинувачень на адресу «рабина». Протестуючих вивели із залу. Цей судовий процес закінчився тим, що судді в напруженій атмосфері, яка панувала в залі, винесли «смертний вирок єврейській релігії»⁴³.

Будівлі, де раніше проходило релігійне навчання, за розпорядженнями радянської влади передавались, в основному, під радянські культурно-освітні заклади. Хедери і ешиви зазвичай знаходились при синагогах та інших молитовних домах, згідно з Кодексом законів про народну освіту 1922 р. всі приміщення, що були до революції під учбовими установами, повинні були перейти в розпорядження Наркомату освіти та його органів. Тому часто поставало питання про передачу будівлі синагоги під школу⁴⁴.

Євреї України намагались усіма можливими методами протистояти політиці закриття юдейських закладів освіти. Вони збирали підписи проти закриття синагог і молитовних домів⁴⁵; писали скарги про порушення їхніх прав до різних інстанцій⁴⁶; надсилали листи до ВУЦВК, Наркомату освіти УСРР з вимогами зняти заборону і відновити осередки традиційної освіти єврейства⁴⁷; діти не відвідували державні школи, надаючи перевагу навчанню у підпільних хедерах, яких у різних округах республіки на середину 20-х рр. нараховувалося близько 1 тис. У такий спосіб здобувало релігійну освіту близько 38 тис. дітей⁴⁸.

Часто викладачі єврейських радянських шкіл були глибоко релігійними людьми і в такому ж дусі виховували учнів. О.Найман розповідає про звіт представника евсекції Тульчинського окружкому ВКП(б) Хайкіна про те, що вчительський персонал перетворив радянську трудшколу в хедер, де формують у учнів релігійно-шовіністичний світогляд, і треба в першу чергу змінити викладача, який був вихований на Талмуді, і надзвичайно далекий по духу від робітників⁴⁹.

Боротьба проти закриття юдейських центрів освіти велась і на міжнародному рівні. 26 січня 1922 р. у Варшаві відбувся з'їзд юдейських рабинів Польщі. Серед багатьох ухвалених постанов одна констатувала рішення звернутися до урядів Європи з протестом стосовно ліквідації в Росії усіх релігійних шкіл юдейського культу⁵⁰.

Якщо хедер або ешиву закривали, то євреї намагались продовжити існування даного навчального закладу шляхом нелегального його функціонування або переведенням учнів до сусідніх осередків освіти. А.Кержнер, спираючись не мемуари Боруха-Мордехая Лівшица, розповідає про тривалу боротьбу радянської влади за знищення ешиви «Томхей тмімім»: «На початку 1929 р. після того, як була закрита любачівська ешива “Томхей тмімім” в Невелі, один із класів було переведено до Києва, у велику синагогу на Соломенці. Євсекція задумала зруйнувати і цю ешиву на Соломенці. Євсекція прийшла з приводом, що мов би треба прокладати залізничну гілку... на тому місті де зараз стоїть синагога. Вони закрили ешиву і зруйнували синагогу. Єшива “Томхей тмімім” переїхала в іншу синагогу в Деміївський район Києва...»⁵¹.

Часто продовжити діяльність ешиви вдавалось лише шляхом еміграції до Польщі, США та інших країн. Голови ешив Житомира, Києва, Бердичева разом із своїми учнями нелегально переїхали до сусідньої Польщі⁵². У кінці 20-х – першій половині 30-х років еміграція ставала єдиним виходом для меламедів, рабинів та інших релігійних діячів, які хотіли продовжувати свою діяльність. Так, наприклад, відомий любавичський рабин Йосеф-Іцхок Шнеерсон після арешту і звільнення під тиском світової громадськості у 1927 р. разом із своєю родиною залишив країну⁵³. Релігійних діячів арештовували і багатьох з них невдовзі розстрілювали.

Для функціонування нелегальних хедер і ешив необхідні були кошти. В попередні часи їх фінансування велось за рахунок общини, внесків батьків⁵⁴ і держави⁵⁵. У XIX – на початку XX ст. деякі общинні інститути переживають період трансформації і, навіть, розкладу. До того ж певна кількість членів общин попала під вплив більшовицьких ідей і, звичайно, не брала фінансової участі у житті общини. Тому хедери і ешиви фінансувалися переважно батьками учнів. Ще одним джерелом коштів була матеріальна допомога з-за кордону. Значні суми направлялись на підтримку хедерів і меламедів, а ешивам надавались постійні субсидії. Найбільшу матеріальну допомогу євреям надавали такі добродійні організації як Ара і Джойнт⁵⁶. Але радянське керівництво дозволяло робити це тільки через державне посередництво, для того, щоб допомога розподілялась лише серед незаможних громадян і не залежно від їхньої національності. До того ж таким чином радянська влада контролювало використання коштів, і на функціонування хедер і ешив вони не витрачались.

Добродійників це не влаштовувало і вони намагались надавати допомогу нелегально. У травні 1922 р. Житомирський Губернський єврейський відділ повідомляв: «... багато приїздять із Польщі члени організації “Шлойме Емуней Ісроел”, котрі роз’їжджають по губернії з великими сумами грошей і відкрито проповідують відкриття всіх ешиботів, котрі були нами закриті»⁵⁷. Значна кількість напівлегальних хедерів і ешив отримували фінансову допомогу від також напівлегального Комітету рабинів Росії, утвореного в 1922 р. під керівництвом голови любавичських хасидів (Хаббад) рабина Йосефа-Іцхока

Шнеерсона. У 1924 р. він домовився з представниками «Джойнта» в Радянському Союзі про надання фінансової допомоги на розвиток єврейської культури і релігійної освіти⁵⁸. У 1926 р. Джойнтом було виділено 24 тис. доларів на підтримку єврейського релігійного життя в країні⁵⁹.

Не зважаючи на заборону, в 20-х – на початку 30-х рр. хедери і єшиви продовжували існувати. У першому номері журналу «Безвірник» за 1929 р. повідомлялось, що «за минулий рік на Кременчуччині розкрито і зліквідовано цілий ряд нелегальних релігійних хедерів» і «навіть ешибот, де за проводом рабинів та інших слугівників культу недолітню молодь виховували на спеціалістів-релігійників»⁶⁰. А в п'ятому номері говорилось, що і зараз у Кременчуці існує багато підпільних хедерів⁶¹. Не зважаючи на зусилля влади залучити до навчання у радянських школах єврейських дітей, 40 % підростаючого покоління на Україні не відвідували ніяких шкіл взагалі або здобували освіту в підпільних навчальних закладах⁶².

Варто зазначити, що найбільш активно боротьба за закриття юдейських навчальних закладів велась на території України та Білорусії, так як лише там діяли євсекції. У Росії їх не було і система юдейської освіти під виглядом єврейських шкіл діяла майже відкрито. На Закавказзі і в Середній Азії тиск на юдейську освіту також був менше виражений⁶³.

Остаточного удару по існуванню хедерів і єшив завдала антирелігійна п'ятирічка, оголошена у 1932 р. Нова кампанія була направлена передусім проти релігій національних меншин. До 1 травня 1937 р. було заплановано закрити усі релігійні осередки, в тому числі підпільно діючі юдейські навчальні заклади. Більшовики із характерною їм заповзятістю втілили цей план у життя. Б.Хандос констатує, що в 1934 р. в Озаринцях вже не було жодного навіть підпільного хедеру⁶⁴. Більшість дослідників схиляється до того, що радянська влада остаточно ліквідувала юдейські навчальні заклади у 1936 р.⁶⁵ і лише підпільна любачивська єшива, що діяла у помешканнях М.З.Рапопорта у Києві та Житомирі, проіснувала до 1937 р.⁶⁶. Подекуди збирались таємні гуртки по 10–15 колишніх учнів єшив, котрі продовжували вивчення релігійної літератури. Але їхнє існування було досить нестабільним через переслідування влади і репресії⁶⁷. Через економічну депресію майже припинилась і допомога із Заходу. У 1933 р. Джойнт передав єврейським організаціям лише тисячу доларів⁶⁸.

Під час голодомору 1932–1933 років для євреїв, як і для усього населення України, більш нагальними стають інші проблеми, зовсім не пов'язані із релігійною освітою. Люди намагались хоч якось вижити. Про відстоювання будь-яких прав крім права на життя вже не йшлося.

До 1939 р. більшість служителів єврейського релігійного культу було репресовано. Їх було звинувачено в агітації проти колективізацій, контрреволюційній діяльності та шпигунстві на користь Польщі або інших країн і відправлено на заслання або розстріляно.

З усього вищесказаного можна зробити висновки, що більшовики під час розбудови радянської держави радикально змінювали життя євреїв з майже повною ліквідацією життєвого устрою і традиційного світогляду. Раніше формуванням цих поглядів і цінностей займалися такі обшинні інститути як хедери, «Галмуд-Тори» та єшиви. Тому ліквідація системи юдейської освіти для радянської влади була першочерговим завданням. У 1918-му – на поч. 1920-х років була розроблена законодавча база, на основі якої і проводилась боротьба із духовними навчальними закладами. Виконання розпоряджень влади покладалось у першу чергу на євсекції. Ця політика проводилась починаючи з 1921 р. і до початку 30-х років систематично, із більш-менш стабільною активністю. Лідери обшин, батьки і самі діти використовували усі можливі методи протидії ліквідації системи традиційної освіти. Більшість хедерів та єшив продовжували свою діяльність нелегально, а керівники єшив разом з учнями часто вдавались до еміграції. Під час антирелігійної п'ятирічки з 1932 р. більшовики роблять останній рішучий крок і на території України припиняють існування майже всі юдейські навчальні заклади.

Таким чином, протягом 20–30-х років були ліквідовані традиційні інститути єврейської освіти, котрі забезпечували життєдіяльність обшин протягом багатьох століть. Створені натомість єврейські світські навчальні заклади, пізніше – радянські, надавали освіту єврейським дітям, нав'язуючи при цьому комуністичний світогляд.

---

¹ *Кандель Ф.* Книга времен и событий. – Т.3: История евреев Советского Союза (1917–1939). – М., 2002. – 488 с.

² *Энгель В.В.* Курс лекций по истории евреев в России. Тема 15 // <http://jhistory.nfrman.com/russ/russ001-15.htm>.

³ *Школьникова Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы // <http://jhistory.nfrman.com/lesson9/1930.htm>.

⁴ *Найман А.Я.* История евреев Украины. – К., 2002. – 496 с.

⁵ The encyclopaedia of judaism. – Vol. III. – P–Z / Ed. by Jacob Neusner Alan J. Avery-peck William Scott Green. – New York, 2000.

⁶ Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – 440 с.

⁷ *Гриневиц Е.* Деятельность еврейских учебных заведений Николаевщины в 20–30-е годы XX столетия // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині XX століття: Матеріали конференції 6–28 серпня 2003 р. // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/50.htm>.

⁸ *Хандрос Б.* Как мы учились... // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині XX століття: Матеріали конференції 6–28 серпня 2003 р. // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/52.htm>.

⁹ The encyclopaedia of judaism. – Vol. III. – P–Z. – P. 1266.

¹⁰ *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000. – С.125.

- ¹¹ *Киридон А.М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – С.42.
- ¹² Там само. – С.56.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1815. – Арк.42.
- ¹⁴ Там само. – Ф.8 – Оп.1 – Спр.1216 – Арк.330.
- ¹⁵ *Киридон А.М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – С.48.
- ¹⁶ ЦДАВО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2240. – Арк.47.
- ¹⁷ *Гительман Ц.* История советского еврейства. // От Авраама до современности: Лекции по еврейской истории и литературе / Под ред. Д. Фишмана, Б. Высоцки; Пер. с англ. А. Ковалёва. – М., 2002. – С.310.
- ¹⁸ *Гриневиц В., Гриневиц Л.* Євреї УСРР у міжвоєнний період // Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – С.147.
- ¹⁹ *Solomon M. Schwarz* The jews in the Soviet Union. – Syracuse, 1951. – P.101.
- ²⁰ Encyclopaedia judaica. – Volume 14. – Red-Sl. – 1973. – С.463.
- ²¹ ЦДАВО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.2.
- ²² *Киридон А.М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – С.37.
- ²³ ЦДАВО. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.1218. – Арк.50.
- ²⁴ Там само. – Спр.1217. – Арк.206.
- ²⁵ Там само. – Спр.1218. – Арк.50.
- ²⁶ *Каган Л.* Из истории еврейской общины г. Новограда-Волынского // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття: Матеріали конференції 6–28 серпня 2003 р. // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/53.htm>.
- ²⁷ *Лозина-Лозинський Є.* На захист свободи совісті дітей // Безвірник. – 1929. – № 1. – С.54.
- ²⁸ ЦДАВО. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.818. – Арк.209.
- ²⁹ *Лозина-Лозинський Є.* На захист свободи совісті дітей. – С.54–55.
- ³⁰ ЦДАВО. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.212. – Арк.2.
- ³¹ *Шестопал М.* Євреї на Україні: Історична довідка. – К., 2003. – С.180–217.
- ³² ЦДАВО. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.212. – Арк.63; 78; 82.
- ³³ Там само. – Арк.80, 77.
- ³⁴ Там само. – Арк.94.
- ³⁵ Там само. – Спр.202. – Арк.292.
- ³⁶ Там само. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.1218. – Арк.103, 105.
- ³⁷ *Лозина-Лозинський Є.* На захист свободи совісті дітей. – С.55.
- ³⁸ ЦДАВО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2240. – Арк.47.
- ³⁹ Там само. – Спр.1824. – Арк.58 – 59.
- ⁴⁰ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. – Вып.1 / Под общ. ред. В.Ю.Васильева. – Винница, 2003. – С.169.
- ⁴¹ ЦДАВО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.137.
- ⁴² Ешибот – «садиба мудрості», єврейська духовна вища школа по підготовці, головним чином, рабинів. У російській традиції – назва ешиви.

- ⁴³ Гершон Свет Еврейская религия в Советской России // Книга о русском еврействе: 1917–1967 / Под ред. Я.Г.Фрумкина, Г.Я.Аронсона, А.А.Гольденвейзера. – Иерусалим, М., Минск, 2002. – С.215–216.
- ⁴⁴ Синагога ... в школі // Войовничий Безвірник. – 20.12.1930. – № 44. – С.4; Божі шкідники // Безвірник. – 1929. – № 15. – С.45.
- ⁴⁵ ЦДАВО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2190. – Арк.131; Оп.3. – Спр.1120. – Арк.9.
- ⁴⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.212. – Арк.78, 82.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.82.
- ⁴⁸ *Гриневиц В., Гриневиц Л.* Євреї УСРР у міжвоєнний період. – С.155.
- ⁴⁹ *Найман А.Я.* История евреев Украины. – С.405.
- ⁵⁰ С'езд раввинов // Атеист. – 1922. – № 2. – С.18.
- ⁵¹ *Кержнер А.* Еврейская жизнь в Киеве 20-х гг. по мемуарам Боруха-Мордехая Лифшица // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття: Матеріали конференції 6–28 серпня 2003 р. // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/55.htm>.
- ⁵² *Кандель Ф.* Книга времен и событий. – Т.3. – С.190.
- ⁵³ Человек и век: Ребе Менахем-Мендл Шнеерсон. – М., 2004. – С.25.
- ⁵⁴ Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. – Ч. 1–2. – Телль-Авив, 1995. – С.143.
- ⁵⁵ *Гриневиц Е.* Деятельность еврейских учебных заведений Николаевщины в 20–30-е годы ХХ столетия.
- ⁵⁶ ЦДАВО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1815. – Арк.52.
- ⁵⁷ Там само. – Арк.49.
- ⁵⁸ *Энгель В.В.* Курс лекций по истории евреев в России. Тема 15.
- ⁵⁹ *Измайлова Л.* Отражение на еврейской семье компартийной политики в Украине // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття: Матеріали конференції 6–28 серпня 2003 р. // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/13.htm>.
- ⁶⁰ *Лозина-Лозинський С.* Релігійники на Кременчуччині // Безвірник. – 1929. – № 1. – С.42.
- ⁶¹ Закрити хедер // Безвірник. – 1929. – № 5. – С.35.
- ⁶² *Школьникова Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы.
- ⁶³ *Энгель В.В.* Курс лекций по истории евреев в России. Тема 15.
- ⁶⁴ *Хандрос Б.* Как мы учились...
- ⁶⁵ Див.: The encyclopaedia of judaism. – Vol. III. – P–Z. – P. 1268.
- ⁶⁶ *Найман О.* Боротьба з юдаїзмом у СРСР // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття: Матеріали конференції 6–28 серпня 2003 р. // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/25.htm>.
- ⁶⁷ *Энгель В.В.* Курс лекций по истории евреев в России. Тема 15.
- ⁶⁸ *Фишман Д.* Религиозные лидеры советского еврейства (1917–1934) // Исторические судьбы евреев в России и СССР: Начало диалога: Сб. статей. – М., 1992. – С.199.